

# Retorikens åtta dimensioner

Mika Hietanen

## Inledning

Varje ny retorikstudent gäckas av frågan: vad är det egentligen jag studerar? Även efter en introduktionskurs eller -bok i retorik kan retorikstudenten vara förvirrad. Ämnet framstår som oöverskådligt och svårt att definiera. Visst är det lite spännande att varje retorikstudent inleder sina studier utan att veta vad *retorik* egentligen är?

Alla retorikböcker angriper frågan – *Vad är retorik?* – och besvarar den på olika sätt. Ett exempel på en mångsidig genomlysning är Lennart Hellspongs *Den retoriska människan. 20 sätt att se på retorik* (2018). Alla sätt visar på aspekter av vad retorik är för något. Kanske retorik är så brett att det inte går att enkelt definiera?

För vetenskapligt studium är definitioner viktiga eftersom vi måste veta vad vi talar om. I stället för att i det följande lista olika retorikdefinitioner för jag fram tanken att begreppet *retorik* kan betraktas ur olika dimensioner. Här hämtar jag inspiration från Hellspong som ofta i sina texter betraktar retoriken ur olika perspektiv.

Under rubriken ”Vad är retorik?” har jag sedan hösten 2012, då jag kom till Sverige för att bli lektor i retorik, lyft fram retorikens fem dimensioner i en introduktionsföreläsning. När jag nu tar tillfället i akt att fördjupa

frågan framträder en fetare helhet. Retoriken visar sig nämligen ha minst åtta dimensioner.

Nya retorikstudenter möter den ofta använda medeltida indelningen: den ”undervisade” (*rhetorica docens*) och den ”utövade” talekonsten (*rhetorica utens*) (Czapla, 2005). Denna enkla tudelning utgår ifrån att vi tar del av teori i syfte att praktisera det vi lärt oss, exempelvis genom att hålla tal. Detta är dock något reducerande. Exempelvis är den akademiska retoriken inte bara undervisning, den är även forskning och teori utövas inte enbart i praktik utan även i analys.

Det går inte att skiva upp retoriken i delar. Istället ska de perspektiv eller dimensioner som jag lägger fram ganska fritt förstås utifrån övergripande ordpar såsom *innehåll* och *uttryck*, *process* och *produkt*, *förutsättning* och *resultat*, *docens* och *utens*, att *påverka* och att bli *påverkad*.

Man både kan och bör närma sig retoriken från olika håll, lite som elefanten i det oupplysta rummet där en person känner på foten, en annan på örat och en tredje på snabeln och uppfattar att de har med helt olika djur att göra därför att de inte kan se helheten. På motsvarande sätt framträder olika bilder om man beskriver retoriken utifrån *tradition*, *kultur*, *teori*, *objekt*, *metod* eller någon aspekt av *praxis*. Lägger vi härtill *fallenhet* och ämnet som en *akademisk disciplin* får vi sju olika dimensioner. Men då saknas det viktigaste: retorikens samhälleliga syfte. Därför blir det retoriska *medborgarskapet* den åttonde dimensionen.

## Retorik är praktik

Jag inleder med *praxis*, att tala, som den första dimensionen eftersom denna så att säga är retorikens framsida, den vi först möter. Att börja med *praxis* understöds också av den förste retorikprofessorn. Mot slutet av det första århundradet konstaterar nämligen Quintilianus i *Den fulländade talaren* att retoriken kan indelas i konsten, konstnären och verket (Quintilian, *The Orator's Education* II, 14, 5). Han lyfter sedan detta till en abstrakt nivå och frågar om retoriken är en *teoretisk*, *handlande* eller *poietisk* konst, det vill säga om den är i analytisk bemärkelse *betraktande*, om den fokuserar på själva *processen* eller om den gäller en verksamhet med en *slutprodukt* (Quintilian, *The Orator's Education* II, 18). Han kommer fram

till att retoriken främst är handling, eftersom den därigenom ”uppnår det som hör till dess uppgift”, men att den också ”hämtar mycket från de andra konsterna” (Quintilian, *The Orator's Education* II, 18, 3, *förf. övers.*).

Nästan all mänsklig kommunikation är retorisk. För att parafrasera Paul Watzlawicks et al. berömda påstående kan vi säga: *Vi kan inte inte vara retoriska* ("One cannot not communicate") (Watzlawicks et al., 1967). Först och främst är vi självfallet retoriska när vi är ute efter att övertyga eller övertala. Som Platons Gorgias uttrycker det i den äldsta nedskrivna retorikdefinitionen: "retoriken är en producent av övertygelse: det är det som alltsammans går ut på, och det är kärnan i dess uppgift" (Platon, *Gorgias*, 453a). Men vi är även retoriska när vi utövar en mera indirekt påverkan, ibland rentav när vi tiger.

Kurser om retorikens historia gör ofta följande poäng: retoriken har gått från att i sin grunduppställning handla som en fri man som står inför en skara fria män i syfte att övertyga dessa om något till att vara en mångfacetterad verksamhet där avsändaren kan vara allt från en person till en organisation, mediet allt från ord till sång och mottagaren allt från en klart definierad person till en obestämd åhörarskara på sociala medier.

Under antiken handlade retorisk praktik framför allt om offentlig debatt – juridisk och politisk, samt senare i högre grad epideiktisk retorik. Idag kan vi tillägga allt från press och tv till tweets och TikTok-videor. Det finns knappast någon gräns för hur och var retorik kan praktiseras. Ett ständigt aktuellt retoriskt forskningsområde gäller just detta, att beskriva retorikens aktivitetstyper och genrer samt de möjligheter och begränsningar som olika kanaler, situationer och publiker medför.

Det är också här – under rubriken *rhetorica utens* – som de etiska frågorna aktualiseras: hur används retoriken? Som ny retoriklektor brukade jag avkräva mina studenter ett löfte om att inte missbruka det de lär sig under sina studier. Även om min omtanke var både seriös och lite skämtsam var den även pedagogisk: jag ville antyda att de kommer att lära sig något som är kraftfullt och potentiellt farligt, men samtidigt i rätta händer nyttigt och världsförbättrande. Som Gorgias uttrycker det: "Ty talet är en mäktigt härskare som med den minsta och mest omärkliga kropp [tungan, d.v.s. talet] kan åstadkomma de mest gudomliga ting. Det kan bota rädsla, lindra sorg, inge glädje och väcka medömkan" (Gorgias, *Lovtal över Helena*, 40).

Duktiga retoriker inspirerar och påverkar omvärlden. På gott och ont är den retoriska praktiken som en drog, vi njuter av den och förleds av den. Eftersom retorikens hemligheter finns tillgängliga har vi alla en möjlighet att själva bli bättre på att praktisera retorik, men också bättre på att genomskåda den. Det första steget är ofta att läsa en retorisk handbok där retorikens kodifierade praxis finns samlad.

## Retorik är kodifierad praxis

En av retorikens besynnerligheter är dess relation till praxis och teori. Retorik är i någon mening alltid bägge samtidigt. När Korax och Tisias formulerade den första handboken i retorik, som gått förlorad, utgick de ifrån praxis. De skrev ner tekniker som de hade sett att fungerade i verkligheten. Senare hade Aristoteles en liknande utgångspunkt: att försöka reda ut retorikens hemligheter, vad det är som gör att talare övertygar sin publik. Därav Aristoteles retorikdefinition: ”Låt retoriken vara en förmåga att i varje enskilt fall uppfatta det som kan vara övertygande eller övertalande” (Aristoteles, *Retoriken* I,2,1). Filosof som han är, är Aristoteles infallsvinkel i grunden analytisk, men han fortsätter samtidigt traditionen att beskriva retoriken utifrån praxis.

När sedan en sådan beskrivning är gjord – hur goda talare gör – erbjuds på sätt och vis en genväg. Nu kan hugade oratorer utifrån denna *kodifierade praxis* lära sig konsten utan att gå den långa vägen genom att lyssna till otaliga mer eller mindre framgångsrika talare. Nu kan vägen till övertygande tal inhämtas i en handbok. Cicero beskriver förhållandet mellan fallenhet, förmåga och den retorikkonst som beskrivs i handböckerna enligt följande.

Men såvitt jag förstår, ligger betydelsen i alla regler [i retorikhandböcker] inte i att talare genom att följa dem vinner ryktbarhet för vältalighet. Snarare har vältaliga människors medfödda sätt att tala av somliga gjorts till föremål för systematiska iakttagelser, och såtillvida är det *inte vältaligheten som har fötts ur konsten utan konsten som har fötts ur vältaligheten*. Men som jag tidigare sade, förkastar jag ingalunda konsten, som visserligen inte är nödvändig för att man skall bli en god talare men som det ändå inte är något fel att vara förtrogen med. (Cicero, *Om talaren* I, 146, s. 72, förf. kurs.)

Genvägen till att bli en god talare är lockande. Retorikbyråer och konsulter säljer utbildningar som utlovar att deltagarna ska bli bättre talare – ibland på några timmar! Dessa utbildningar bygger på den gamla traditionen att lära ut de bästa bitarna av den kodifierade praktiken. Problemet är dock att denna praxis är generisk, det vill säga den stämmer över lag, men den beaktar inte individuella skillnader. På grund av våra olikheter som människor och som kommunikatörer är det svårt att bli en god talare med enbart allmänna råd. Som god talare är du en annan än jag och en god talare betyder olika saker i olika sammanhang. Eller sagt på annat sätt: en god talare behöver visserligen känna till de allmänna sätt som fungerar, men även deras variationer (jfr Quintilian, *The Orator's Education* II, II, 13, 2). Framför allt behövs rikligt med övning och återkoppling, gärna under en längre tid. De skandinaviska grundkurserna i retorik är bland de enda som erbjuder allt detta.

Den centrala insikten är att retoriska handböcker, och därmed hela retoriken, från första början grundat sig på verkligheten. Något motsägelsefullt bedriver dock retorikforskare knappt alls kvantitativ empirisk forskning och framför allt inte empirisk forskning i syfte att utreda vad som övertygar. Vi faller ganska sorglöst omdömen om retoriska artefakter eller situationer utifrån *axiom* (uppfattningar som anses vara uppenbart sanna) hämtade från bl.a. antikens författare. Tankegången kan vara denna: Aristoteles menade att en retor som gör A kan åstadkomma B. I denna text ser vi hur rhetorn gör A. Därför lyckas rhetorn åstadkomma B.

Inom kommunikationsvetenskap har man övergett de antika författarna som källor för metod eftersom de inte uppfyller dagens vetenskapliga krav. Dessutom finns det rikligt med modern forskning att utgå ifrån i stället. Mycket kunde sägas om detta men låt mig här bara lyfta fram en aspekt: dagens kommunikationsforskning är mycket omfattande och specialiserad och därmed även splittrad. Som Sveriges förste retorikprofessor Kurt Johannesson påpekade är det en särskild styrka att *retorikens helhetsperspektiv* kan ”ge kunskaper som är oåtkomliga med andra metoder” (Johannesson, 1997, 9). Som retoriker kan vi ganska snabbt komma åt det väsentliga i en kommunikationssituation.

Gällande kodifierad praxis behöver också sägas några ord om tradition och kultur. I grunden handlar *praxis* om att *man brukar göra på ett visst*

*sätt*. Kunskap om hur framgångsrika kommunikatörer har gjort kan som sagt användas som genväg till att själv skapa god kommunikation. Etablerad praxis riskerar dock att gå in i gamla hjulspår och att stagnera – alternativt stabiliseras i trygga mönster – beroende på ur vilket perspektiv man ser på saken, och bli en kultur. I Nordamerika används ordet *retorik* ofta i bemärkelsen kultur. ”Republikanernas retorik” avser inte i första hand strategier gällande argumentation, stil eller *actio* utan framför allt de bakomliggande värderingarna. I viss bemärkelse är det förvisso värderingar som tar sig uttryck i det vi säger. Bruket förekommer även i Sverige i fraser som ”Sverigedemokraternas retorik”, vilket blir som ett kodord för deras vanligaste åsikter och argument i deras skötefrågor.

Ett problem med kodifierad praxis är att den, likasom traditioner över lag, är kontext-, kultur- och tidsbunden. Den retorik antikens handböcker beskriver är situerad i den dåtida kontexten. Världen idag är en annan. Retoriker som vill använda sig av klassisk retorik måste ställa samma fråga som kristna bibeluttolkare ständigt ställer till Bibeln: vad är tidsbundet, vad evigt? Att de antika handböckerna ändå i någon mening står sig vittnar om den enorma erfarenhet de samlat upp. De ger uttryck för de bästa lärdomarna från en tid då det offentliga talet innehade en gyllene position i samhället. Det finns en koncentration av tidlösa insikter i verk som Quintilianus retorikmanual *Institutio oratoria*, på svenska *Den fulländade talarren*, trots att den konkreta verklighet som insikterna hämtats ur ligger långt bak i historien.

Till kommunikationsvetarna kan vi kanske säga att om en Aristotelisk *pisteis*-analys hjälper oss att förstå hur en talare når framgång med ett tal så skulle det inte tillföra mycket om Aristoteles kunde frambringa en empirisk undersökning utifrån vilken han kom på sin lära om bevismedlen. *If it works, it works.*

## Retorik är teori

Retoriken kan studeras, detta är *rhetorica docens*. Inom denna kategori faller i princip även den förra in, kodifierad praxis, men teori är ett mera reflekterat steg på en högre abstraktionsnivå än kodifierad praxis.

Lisa Storm Villadsen har påpekat att retoriker ofta sammanblandar teori och metod och att detta äventyrar verksamhetens vetenskaplighet (Villadsen, 2002, 9). Teori handlar om att förklara hur världen ser ut och fungerar, inom retoriken då mera specifikt hur retorisk kommunikation kan se ut och fungera. En teori kan beskrivas som ett system av påståenden eller antaganden inom ett visst forskningsområde som kan beskriva, förklara och förbåda fältets fenomen, och som ger förståelseramar för fältet (Villadsen, 2002, 12). Bekanta teoretiska begrepp från Aristoteles är bland annat *genera causarum*, tanken om att persuasiva tal antingen är forensiska, deliberativa eller epideiktiska. Detta är en teori.

Att retoriken skulle sakna vederhäftig teori är en vanlig missuppfattning. Denna uppfattning bottnar i att den praktiska sidan är så uppenbar: folk håller tal och skriver och vi påverkas av detta, av reklam och av politiska kampanjer. Detta framstår som högst praktiskt. Även inom ett mera seriöst retorikstudium har praktiken alltid haft en plats, ibland rentav en dominerande sådan. Här är en liten *digressio* på sin plats för att säga några ord om retorikämnets senmoderna utveckling.

I Sverige har retorikstudenter sedan ämnets återinträde i universitetsvärlden främst läst introduktioner i ämnet av Kurt Johannesson (*Retorik eller konsten att övertyga*, 1990), Lennart Hellspong (*Konsten att tala*, 1992) och Janne Lindqvist [Grinde] (*Klassisk retorik för vår tid*, 2008). Man kan säga att dessa läroböcker i viss mån återspeglar ämnets utveckling sedan retorikens återkomst.

Johannesson i Uppsala är den som formellt år 1988 återintroducerar retoriken som ett akademiskt ämne i Sverige. De som var med har beskrivit hur retorikstudierna då karaktäriserades av praxis: Studenter håller tal och analyserar stora historiska tal med hjälp av *partes*-modellen, de retoriska bevismedlen och de tre aristoteliska taltyperna – kompletterat med diskussioner om etik, skrivande och debatt. I grunden det som idag redan tas upp på retorikkursen i gymnasieskolan, som då inte fanns.

Johannessons bok präglas av ett historiskt perspektiv. Som litteraturvetare är hans historiska intresse naturligt och hans bok är en njutbar introduktion till ämnet som kan sträckläsas som litteratur. Dess historiska karaktär lockar dock inte dem som (endast) vill veta hur man praktiserar

retorik. Samtidigt är den för akademiskt bruk och i förhållande till ämnets nuläge inte tillräckligt detaljerad (288 sidor, knapp A5). Även om den fortsatt är mycket läsvärd föll den dock i stort sett bort från akademiska grundkurser i början av tioalet.

Ett nytt steg tas med Lennart Hellspongs mera omfattande lärobok till vilken även hör en separat volym med övningar. Detta är den första gedigna läroboken i retorik utgiven på Studentlitteratur. Som professor vid Södertörns högskola, som har de flesta retorikstudenterna, är förväntningarna och behoven något annorlunda än i Uppsala. Med Hellspongs bok breddas retorikämnet till en mera uppenbart praktisk angelägenhet och till en tolkningsnyckel för de kommunikativa praktiker som dagligen omger oss och som vi själva engagerar oss i. Under två decennier är Hellspongs lärobok sedan den främsta på det svenska språkområdet och har utgetts i tre upplagor. Boken läses fortsatt vid flera universitet men har under tioalet i hög grad ersatts av Janne Lindqvists lärobok.

Lindqvists bok, även den utgiven på Studentlitteratur, är en kombination av introduktion och handbok. Den följer i högre grad än föregångarna praxis med hänvisningar till antika handböcker och till retorikforskning. På så vis får retoriken här en mera traditionell akademisk lärobok. I den kraftigt reviderade andra upplagan (2016) ges teoretiska resonemang mera utrymme. I viss mening är härmed cirkeln sluten: även denna bok är mindre optimal för dem som bara vill bli bättre talare, ty den är omfattande (383 sidor i dubbelspalt, B5), med ställvis ganska grundliga resonemang, som den som önskar en *quick fix* inte behöver.

Denna *digressio* illustrerar ett av retorikens dilemma: folk har olika förväntningar i spänningen mellan *utens* och *docens*. Även om konsten att *hålla* tal i någon mån fått stå tillbaka för akademiska spörsmål om sådant som *doxa*, *enthymem* och *vir bonus*, är retorikens praktiska dimension en organisk del av ämnet, och kanske även en av dess utmaningar. Det är inte alla som har ett intresse av både det praktiska och det teoretiska. Hur som helst har retoriken från att mera ha uppskattats som nyttig kommunikationsträning vuxit enormt som ett teoretiskt och akademiskt studium. Det praktiska har inte fallit bort: genom att öva förstår man teorin och genom att lära sig teori kan man förbättra sin färdighet.

## Retorik är färdighet

Grundkurserna i retorik hör till de populära akademiska kurserna vid svenska universitet. Under flera år har Retorik A varit bland de fem mest sökta kurserna vid Uppsala universitet. I Lund finns kontinuerligt tredubbel så många sökande till *Praktisk retorik* (en fristående kvällskurs) som kan antas och vid Södertörns högskola finns två kandidatprogram med retorik som huvudämne. Den första distanskursen i retorikens grunder i Sverige, som jag 2019 skapade med Jon Viklund, har åter igen visat ämnets enorma attraktionskraft. Stockholms universitet har anställt ett antal retoriklärare trots att retorik inte ens är ett av deras huvudämnen. Vi lever i en tid där det för alla är uppenbart att *förmågan att kommunicera* och att kritiskt granska kommunikation är central och bör tas på allvar även vid akademiska lärosäten.

Många läser retorik för att i en traditionell bemärkelse bli bättre talare. Och visst gör också detta världen bättre! Det är både givande och nästintill rörande att termin efter termin, år efter år, beskåda den blandade tjusning och förskräckelse som nya studenter känner inför våra talövningar. I förhållandevis små grupper på runt tio personer håller de tal i olika genrer inför varandra, återkopplar och reflekterar. De gör detta med en uppenbar respekt för det talade ordet. De som av naturen är förlänade talets gåva möter beundran och förundran. Vad gjorde honom så övertygande? Varför kände vi så starkt när hon talade?

Isokrates inleder *Mot sofisterna* med hård kritik av sina samtida retoriklärare. De lovar mer än de avser att hålla; lycka och kunskap för en dyr peng trots att de själva är okunniga och obegåvade. Men även om *vi* med stor kärlek till allt som är gott och riktigt, utan vinningssyfte och med goda kunskaper och färdigheter önskar lära ut effektiv retorik kvarstår en påtaglig utmaning. Dels kan alla inte bli goda talare eller skribenter, dels är god kommunikation inte samma sak i alla kontexter och kulturer. Quintilianus uttrycker förhållandet mellan fallenhet och förmåga på följande sätt.

Om så själve Praxiteles försökt hugga ut en bildstod ur en kvarnsten skulle jag föredra ett obearbetat block av parisk marmor [en särskilt fin marmor, *förf. anm.*]. Om denne konstnär däremot lagt sin hand vid det se-

nare skulle det ha funnits mer i hans hand än i marmorn. Kort sagt är fallenheten skolningens råämne – den förstnämnda formen, den senare formen. Konsten är ingenting utan sitt råämne och råämnet har ett värde även utan konsten, men den högsta konsten är bättre än det bästa råämnet. (Quintilianus, *Den fulländade talaren* II, 19)

Med eller utan fallenhet kan vem som helst bli en *bättre* talare, men endast den med fallenhet kan bli en utmärkt sådan. Men om en person helt utan retorisk skolning talar, kan vi då ens kalla det för retorik? Ciceros retorikdefinition, ”konstnärlig vältalighet” (*artificiosa eloquentia*) (Cicero, *De Inventione* I, 6) bygger på att vältalighet i egentlig bemärkelse är något man lär sig. Det räcker inte med talang. Sannolikt skulle Cicero och hans samtida inte beskriva en olärds tal som god retorik. En god talare förväntades följa vissa sedvänjor, en viss tradition, klara av att iaktta *decorum* och uppvisa dygd, välvilja och kunskap (*aretē, eunoíā* och *frónēsis*). Att tala offentligt utan retorisk skolning förekom sällan i det romerska samhället. Vad förväntar vi oss av talare idag?

Vi har kraftigt reviderat den antika uppfattningen om vad retorisk färdighet är. Idag uppfattar vi inte förmågan att tala utifrån en viss genre inför en publik som det stora tecknet på retorisk fallenhet. Utöver att tala inför publik bör vi utan vidare även räkna med diskussion, argumentation, samtal, presentationer, förhandlingar, möten och att lyssna som retoriska färdigheter (många fler hjälper exempelvis *Konsten att tala, Förhandlingens retorik* och *Argumentationens retorik*).

Självfallet är förmågan att skriva och rent generellt att kommunicera inkluderade. I det Europa som utvecklades från humanismen framåt har den retoriska skrivförmågan ägnats särskild omsorg och beundras fortsatt som en av de finaste mänskliga färdigheterna. Rent professionellt behöver vi bådadera: förmågan att kommunicera genom tal inför publik, stor som liten, och förmågan att skriva till andra – i bägge fallen så att budskapet tas väl emot. Vissa har en större fallenhet för det ena, andra för det andra, och bägge kan uppövas.

## Retorik är produkt

Den retoriska verksamheten kan studeras som sådan, som praxis, men denna verksamhet involverar ofta också en produkt. Framför allt handlar det då om att en retorisk handling dokumenteras i text, bild, ljud eller video.

Fram till YouTubes inträde på allvar under början av 2010-talet kunde tal ofta enbart studeras utifrån deras manuskript. Endast större och televiserade tal och debatter fanns dessförinnan tillgängliga i videoformat. Men manuskripten är en värdefull källa som sådana. Framför allt gör de kommunikationen tillgänglig i en form som är lätt att studera, text. När det gäller just texttolkning har retoriken åtskilligt gemensamt med litteraturvetenskapen, hermeneutiken och exegetiken, vilket även kan ses i många retorikers produktion (jfr standardhandböckerna för textanalys Hellspong, *Metoder för brukstextanalys* och Hellspong & Ledin, *Vägar genom texten*).

Cicero är en av många som gärna sammanställde sina tal för spridning. Han justerade ibland manuskripten i flera omgångar tills han var nöjd. Denna omständighet lyfter en svårighet med manuskript som analysartefakt: de uttrycker inte nödvändigtvis exakt det som sades. Ibland har jag låtit studenter se statsminister Olof Palmes berömda jultal om Vietnamkriget och även läsa hans manuskript, med egenhändiga redigeringar såsom överstrykningar och tillägg i marginalen. På så vis kommer vi nära talprocessen ur talarens perspektiv. Men ett manuskript är ändå långt ifrån det tal som hållits.

Manuskript saknar det icke-verbala, som kan vara avgörande ur publikens perspektiv. Därför är ljud- eller videoinspelningar en stor tillgång. I bästa fall visar dessa även publikens reaktioner så att dessa kan bedömas i förhållande till det talade ordet och även till icke-verbala signaler. Här har YouTube och smarttelefonerna revolutionerat vårt utbud på artefakter när video seglat upp som en konkurrent till textuell kommunikation. I överflödet av videomaterial blir de professionella samlingarna ännu viktigare, som *American Rhetoric* och *Top 100 Speeches*. En gemensam nordisk plattform med retorikresurser är efterlyst.

Även om vi har tillgång till fina inspelningar och manuskript kommer vi inte ifrån betydelsen av *kairos*. Den retoriska handlingen äger rum vid en specifik tidpunkt, en viss plats och inför åhörare eller åskådare. Att

analysera exakt vad som sker under ett sådant tillfälle förutsätter egentligen att man själv är närvarande och att man på något sätt fångar upp åhörarnas reaktioner. Denna typ av *receptionsstudier* är av flera skäl svåra att göra. En bit på vägen kan man ändå komma med hjälp av inspelningar.

I en analys av en väckelserörelses retorik under deras kvällsmöten hade jag enbart tillgång till ljudinspelningar. Utan att jag själv besökt deras möten var det ändå möjligt att få grepp om den retoriska dynamik som kännetecknade dem (Hietanen, 2011). Röst, tonläge, tempo, volym, prosodi och musik ger en lyssnare med lite fantasi möjligheten att sätta sig in i rollen av en mötesdeltagare. Detta blir ingen regelrätt empirisk undersökning utan som retoriker faller jag *sannolika, på teori baserade, kvalificerade omdömen om kommunikationens effekter*. Regelrätta receptionsstudier är ett spännande forskningsfält (se Kjeldsen, 2018).

Tal har traditionellt varit retorikens främsta produkt. Från retorikens början har lärare använt intressanta tal som exempel. Sådana antologier är fortsatt viktiga källor (jfr Johannesson et al., 1998; Åslund, 1994; Copeland et al, 1999). Här har retoriken en tudelad uppgift: att presentera mer eller mindre tidlösa exempel på lysande retorik, tal som förändrat världen, samt å andra sidan att diskutera och analysera autentisk retorik i många olika sammanhang, kanske mera tidsbundna, kanske mindre lyckade. Studenter skriver gärna även om misslyckad kommunikation där dagspolitiken och reklamen ofta bjuder på exempel.

En viktig fråga behöver ställas gällande retoriken som produkt. Hur vet vi att en artefakt är retorisk? På detta område har retoriken formligen exploderat i och med video och socialmedia. I grunden gäller att retoriken ligger i betraktarens blick. Om jag som betraktare, åhörare eller läsare uppfattar retoriska kvaliteter i ett objekt så kan jag argumentera för att objektet är retoriskt. Ju flera retoriska teorier och metoder man känner till, desto större är sannolikheten att man uppfattar retorik runtomkring sig. Ibland ligger retoriken uppenbart i produkten, i själva genren, som. en presidents tal till nationen. Ibland ligger retoriken i perspektivet.

Ett talande exempel är de statyer och minnesmärken som demonterats efter mordet på George Floyd i USA i maj 2020 ("List of Monuments"). Under årtionden har folk betraktat dessa monument som stora historiska ögonblick eller personer: Kristoffer Kolumbus upptäcker Amerika, Theo-

dor Roosevelt bygger nationen och så vidare. Nu representerar de något helt annat därför att perspektivet har ändrats. ”Världen behöver inte statyer, relikier från en annan tid, som återspeglar den persons värderingar som de är avsedda att hedra”, uttryckte sig Theodore Roosevelt IV, ett av presidentens barnbarnsbarn i samband att den enorma staty som stått vid ingången till Naturhistoriska muséet i New York skulle avlägsnas (Pogrebin, ”Roosevelt Statue”). Årtio år efter att muséet öppnade representerar statyn för många kolonialism och rasism.

Att göra en uttömmande lista på retoriska artefakter av intresse för analys är inte möjligt men vi kan exempelvis tänka oss följande: tal, valkampanjer, reklam (text, bild, tal, musik, video), påverkande bilder generellt (politiskt, ideologiskt), religiösa tal och manifestationer, propagandistiska uppvisningar, sång, kinestetiska och artistiska uttryck. De sistnämnda inkluderar allt från bildkonst, smide och skulptur till musik, teater och arkitektur. Formerna för en artefakt kan vara levande röst, ljud, video, bild, materia, rörelse och princip även doft och smak. En trend inom retoriken är att analysera den materiella verklighetens betydelse i termer av kommunikation. I och med detta ökar antalet artefakter nästan obegränsat.

## Retorik är metod

Jag nämnde tidigare utmaningen att skilja mellan teori och metod. Där teori handlar om mera allmänna uppfattningar om hur världen ser ut och hur människor handlar, är metod ett steg i riktning mot analys. En retorisk metod beskriver hur en retorisk artefakt kan analyseras ur ett visst perspektiv. Det handlar om ett tillvägagångssätt. Vissa tillvägagångssätt – eller instrument – är retoriska och blir på så vis en del av ämnet.

För dem som kommer till retoriken från exempelvis samhällsvetenskaperna framstår retorikens metodlandskap som förvirrande. Även om vi *kan* använda kvantitativa metoder dominerar de kvalitativa metoderna. Detta är så självklart att det är ovanligt att ens nämna att man tillämpar en kvalitativ metod. I stället fokuserar metoduvalet inom retoriken på vilket perspektiv som är bäst ägnat att lyfta fram de aspekter av materialet man vill analysera. De retoriska metoderna är traditionellt metoder för textanalys

men metodfältet omfattar i princip hela det samhällsvetenskapliga och humanistiska ämnesområdet.

Vår uppfattning av vad retorik är har i hög grad formats av metodutvecklingen. När man gör en neo-Aristotelisk analys ser man i någon mening ungefär det som redan de antika retorikerna såg. Men om man anlägger ett intersektionellt perspektiv ser man något helt annat. Man kan säga att metoderna utvidgat vår uppfattning om vad retoriken är, samt även vad som är retorik. Exemplet med Roosevelt-statyn handlar just om detta: i och med att raskritiska perspektiv blivit vanliga inom humaniora har synen på tidigare okontroversiella fenomen problematiserats.

Vissa metoder är mycket strukturerade med en serie praktiska steg (exempelvis vissa metoder för argumentationsanalys) medan andra är mera intuitiva (till exempel olika metoder för diskursanalys). Det går inte att slå fast hur många "retoriska metoder" det finns men utifrån de metodböcker och antologier vi använder i undervisningen kan man säga att ett trettiofyrtiotal är gängse. Därtill kommer lika många mindre vanliga eller specialiserade metoder. Principen är att analysyftet i kombination med analysartefakten dikterar metodvalet. En bra startpunkt är *Retorisk kritik, Teori och metod i retorisk analys*, som presenterar 21 teorier eller metoder, samt Jim A. Kuypers *Rhetorical Criticism, Perspectives in Action*.

Detta med ett stort urval metoder hör samman med retorikens mognad som ett ämne som inte främst är praktiskt. När vi talar om metod ligger vi på den analytiska sidan av retoriken och i en annan sfär än den praktiska. De retoriska handböckerna vill hjälpa oss att producera retorik. De retoriska metoderna vill hjälpa oss att förstå, att analysera och att bedöma retorik.

## Retorik är en akademisk disciplin

År 1970 återuppstod retoriken i Norden som ett eget ämne vid Köpenhamns universitet och från 1988 tog det småningom fart i Sverige och tio år senare i Norge. Examen i retorik erbjuds nu vid Uppsala universitet, Örebro universitet, Södertörns högskola, Lunds universitet samt vid Oslo och Bergens universitet och i Danmark utöver Köpenhamn även vid Århus universitet. I Finland kan man fortsatt inte ta examen i retorik (Hietanen, "Retoriken"; Grue & Kjeldsen, "Introduction"; Kjeldsen, "Eager").

Att jag här väljer in läroämnet som en dimension av retoriken försvaras av två skäl. För det första den enorma betydelse universiteten haft för retorikens återupptäckt och bruk långt utöver de retoriska institutionerna. Tänk på alla de tusentals studenter som läst retorik och tagit med sig de nyvunna insikterna både till andra ämnen, till sina arbetsplatser och till samhället i stort. Endast utbildning kan åstadkomma ett sådant avtryck. Endast universiteten har både intresse och resurser att utveckla ämnet. Och inte minst är det forskare som skriver de läroböcker som retorikkonsulter och amatörförfattare sedan använder och emulerar.

Det andra, och egentliga skälet, är att retoriken får ett annat djup vid universiteten. Jag nämnde inledningsvis att de etiska *frågorna* är störst gällande retorikens praktik. Det säger sig självt att handböcker om att bli en bättre talare eller halvdagskurser i retorik inte har utrymme att uppehålla sig kring sådana. Vid universiteten går de däremot genom utbildningen som en röd tråd. Det bör vara som Hellspong (*Retoriska människan* 30) uttrycker det: ”Det är för att kunna leva och handla rätt som vi utvecklar en retorisk konst.”

När retoriken behandlas på universitetsnivå blir tre aspekter särskilt viktiga: objektivitet, evaluering och etik. Många metoder är specifikt etiska: frågor om makt (alla intersektionella perspektiv), postkoloniala perspektiv och identitetsfrågor. Härtill kommer historiska och (parti)politiska perspektiv. Den akademiska verksamheten är analytisk och avser ofta att tydliggöra samband på ett kritiskt sätt, och över tid. Ett tal är inte bara en retorisk artefakt med vissa estetiska och persuasiva kvaliteter. Ett tal är också någons röst i ett sammanhang som av olika skäl tar emot eller avvisar denna röst, kanske på olika sätt under olika tider och i olika kulturer. Frågan om vem som får tala är tudelad: å ena sidan har vi den maktfullkomliga diktatorn. Får han tala? Å andra sidan har vi den förtryckta kastlösa. Får hon tala?

Enligt Quintilianus är att tala *ars bene dicendi*, konsten att tala väl, både estetiskt och persuasivt framgångsrikt och etiskt lovvärt (Quintilian II, 14, 5). Detta måste den akademiska retoriken stå för, ty vem annan skulle göra det? Visserligen menar de flesta att de har rätt, allt från målmedvetna politiker till av ideologisk iver brinnande aktivister, men ofta har de rätt huvudsakligen i sina egna kontexter. Och då tillgriper man ju gärna alla till buds stående medel. Det ligger i maktanspråk att använda retoriken för sina egna

intressen. Den akademiska undervisningens och forskningens uppgift är att avslöja sådant maktbruk och att på sätt och vis vaccinera emot det.

Jag skisserade ovan utvecklingen av retorikämnet utifrån kursböckerna från ett mera praktiskt till ett mera teoretiskt ämne. Hur ser framtiden ut? En tillbakablick över retorikämnets verksamhet gör en andfädd. En otrolig aktivitet präglade de tidiga åren, efter att ämnet tagit plats under sitt riktiga namn (Grue & Kjeldsen, ”Introduction”). Viktigt att minnas att detta föregicks av trettio år av retorikforskning under andra namn, inom angränsande ämnen som litteraturvetenskap, nordiska språk och statsvetenskap (Johannesson, ”Trettio år”). Under de tio senaste åren har retoriken breddats med en europeisk förening med återkommande konferenser (*The Rhetoric Society of Europe*, RSE, 2013), samt en nordisk förening (Nordisk Retorikforening, 2021), samtidigt som den vetenskapliga produktionen fortsatt öka och i viss mån internationaliserats (jfr Kjeldsen, ”Eager”).

*Rhetorica Scandinavica*, som i första hand publicerar på svenska, danska och norska, har nu 25 år av fackuppsatser och andra texter. Den polska retoriktidskriften *Res Rhetorica* uppmärksammar kvartssekllet med ett temanummer om nordisk retorikforskning. Detta sker mot bakgrunden av att vi har den geografiskt högsta koncentrationen av retorikprofessorer och -lektorer i världen. Den stora nordiska konferensen för retorikforskning (NKRF) ordnas 2022 för åttonde gången, med sjuttio föredragshållare.

Det kan ändå inte sägas att det skulle finnas någon särpräglad skandinavisk retorikforskning utan snarare tyngdpunkter vid olika institutioner utgående från enstaka drivna forskare. Några stora långlivade forskningsgemenskaper har inte uppstått även om olika nätverk och projekt kommit och gått. Enligt Kjeldsen (”Eager”) har de skandinaviska retorikforskarna däremot varit mycket aktiva i att förmedla retorikens bidrag till samhället, genom föredrag och uppträdanden i massmedia och populärt författarskap.

*Retoriken är fortsatt ett litet ämne.* För dess vidareutveckling ser jag ett stort arbetsfält: att mera målmedvetet eftersträva retorikforskning på en internationell nivå, att kraftsamla för större gemensamma projekt, även med europeisk finansiering. I tillägg till allt annat mår retoriken bra av att även vara ett eminent akademiskt ämne, både gällande undervisning, forskning och att nå ut till samhället och till världen.

## Retorik är medborgarskap

*Vi kan inte inte vara retoriska*, menade jag ovan i samband med retorikens första dimension, praxis. Denna praktik bör främst betraktas ur ett samhällsligt perspektiv. De retoriska processerna kanske beskrivs i böcker och förbereds individuellt, men det är i gemenskapen de blir levande. Kärnan i en fungerande demokrati är ett livligt och öppet utbyte av åsikter. *Demokratin är till sin natur retorisk* (jfr Hellspång, 1999). Kock och Villadsen uttrycker detta så:

Vi menar att retoriken har en plats i studiet av samhällslivet på grund av ämnets dubbla natur som vardaglig praktik och ett ämnesområde för akademiskt studium. Mycket retorik utövas dagligen. Ibland inspirerar den oss, ibland irriterar den oss, ibland är vi en del av den, ibland märker vi den inte ens. Retoriken får samhället att hänga ihop. Genom att noggrant granska vad folk säger och gör i olika samhällsliga kontexter kan vi lära oss hur människor uppfattar sitt samhälle och sin roll i det (Kock & Villadsen, 2014, förf. övers.).

Kock och Villadsen knyter samman dimensionen praktik och dimensionen akademisk disciplin. Den sistnämnda möjliggör nämligen en kritisk granskning som hjälper oss att förstå samhället bättre. Jag skulle även vilja knyta detta till vårt bildningsideal. I Högskoleförordningen (HF 2010:100, kap. 7, 5§) slås fast att retoriska kunskaper är en *grundläggande behörighet* för att ens få påbörja högskolestudier. Den hugade studenten ska nämligen ha ”förmåga att kunna belysa frågor ur flera perspektiv” och ”förmåga att kunna dra slutsatser och argumentera för dessa”. Mera detaljerade skrivningar i samma riktning förekommer redan i gymnasieskolans läroplan.

Men det handlar inte bara om kunskap och färdighet. För att en sista gång citera den förste retorikprofessorn, har Quintilianus något tänkvärt att säga om den som vill tala inför publik, nämligen att retorik praktiseras av *goda människor*:

Jag avser utbildningen av den perfekta talaren, som inte kan vara annat än en god människa [*vir bonus*]. Följaktligen kräver vi av henne inte enbart en exceptionell vältalighet, utan även alla karaktärsdygder. [...] Den som

verkligen kan spela sin roll som en medborgare, som är lämplig att ha hand om allmänna och privata angelägenheter och som kan leda städer med sina råd [...] är sannerligen ingen annan än vår talare. (Quintilian I, Pr. 12, förf. övers.)

Quintilianus fortsätter med att konstatera att kort och gott alla samhällsfrågor är retoriska. Argument utvecklas nämligen genom *inventio* och *elocutio*. Följaktligen råder inget tvivel om att ”talaren bör ha en ledande roll” (I, Pr. 12) i samhället. Quintilianus ideal speglar hans samtid och är avsedda för en bildad elit, och för män. *Vir bonus* betyder *en god man*. För vår tid översätter vi helt enkelt *en god människa*.

Retorikens samhällseliga betydelse går som en röd tråd genom antiken och kan dras hela vägen från de tidiga sofisterna och Isokrates genom Aristoteles vidare till Cicero och Quintilianus. När retoriken nu åter upplever en blomstringsperiod är *til syvende og sidst* detta perspektiv det mest angelägna.

När jag lägger sista handen vid denna text är det valdag. När jag tänker på valkampanjen 2022 tänker jag på att retorikens ideal gärna skulle få lyftas fram i dagens samhällsdiskussion. Må detta vara vår uppgift. Som goda människor kan vi vara goda kommunikatörer och sträva efter det som alltid måste vara retorikens mål: en bättre värld.

## Avslutning

För att summera och återknyta till utgångsläget vill jag reflektera över de åtta dimensionernas relation till *rhetorica docens* och *rhetorica utens*. Till *rhetorica docens* räknar vi *den kodifierade praktiken*, det är denna som är den ursprungliga retorikens konst, *ars* eller *technē*. Aristoteles *Retoriken* hänvisas traditionellt till som *Ars Rhetorica*, retorikens konst. Till *docens* hör givetvis även både *teori* och *metod*. Till *rhetorica utens* räknar vi allt från retorisk *färdighet* till retorisk *praktik*, retoriska *produkter* och *retoriskt medborgarskap* eftersom alla dessa relaterar till bruket av retorik. I denna uppställning står den akademiska disciplinen på sätt och vis lite vid sidan av, som en källa till kunskap, en kritisk röst (*docens*) och som en utbildare i ansvarsfull retorik (*utens*).

Efter detta blir det lite platt att läsa Nationalencyklopedins ordboksdefinition av 'retorik' som "(läran om) konsten att tala väl och medryckande samt de språkliga verkkningsmedlen för detta". En sådan beskrivning framstår som både snäv och daterad. Efter retorikens rehabilitering i och med den språkliga vändningen är den så mycket mera än en fråga om fina ord. För oss livslånga retorikstudenter är retoriken ständigt med oss i den analytiska blick med vilken vi beskådar alla artefakter runt omkring oss. Träning med en stor uppsättning metoder gör blicken känsligare för att kunna upptäcka sådant som annars ligger dolt i kommunikationen. Men vi får inte bara bli betraktare, vi måste även aktivt påverka vår omvärld till det bättre – som aktiva medborgare.

I vår kommunikation praktiserar vi ständigt retorikens konst även om vi utanför retorikens klassrum alltför sällan håller regelrätta persuasiva tal. Jag är övertygad om att det seriösa retorikstudiet – med en målmedveten praktik – erbjuder en tillförlitlig grund för den som vill utvecklas till en bättre människa. Hon är knappast Quintilianskt sett perfekt, men hon är definitivt en retorisk människa.

## Tackord

Ett varmt tack till dr Erik Bengtson och dr Stefan Rimm för insiktsfulla synpunkter på tidigare versioner av manuskriptet.

## Litteratur

- "Top 100 Speeches". *American Rhetoric*, red. Michael E. Eidenmuller, 2001–2022. <https://www.americanrhetoric.com/top100speechesall.html>.
- Aristoteles. *Retoriken*. Övers. Johanna Akujärvi. Retorikförlaget, 2012. <https://doi.org/10.52610/CUDB7074>
- Cicero, Marcus Tullius. *De Inventione. De Optimo Genere Oratorum. Topica*. Övers. H. M. Hubbell. Cambridge: Harvard University Press, 2000 [1949].
- Cicero, Marcus Tullius. *Om talaren. Första boken*. Övers. Birger Bergh. Åstorp: Retorikförlaget, 2008.
- Copeland, Lewis & Lawrence W. Lamm Stephen J. McKenna, red. *The World's Great Speeches*. 4 uppl. Dover Publication, 1999.

- Czapla, Beate. "Rhetorica docens, Rhetorica Utens". *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Vol. 7, 1407–1412. Utgiven av Gert Ueding, red. Gregor Kalivoda, et al. Max Niemeyer, 2005.
- Gorgias. "Lovtal över Helena". *Sofisterna*. Övers. Dimitrios Iordanoglou. Stockholm: Ruin, 2017.
- Grue, Jan och Kjeldsen, Jens E. "Introduction". *Scandinavian studies in rhetoric: Rhetorica Scandinavica 1997–2010*. Red. Jan Grue och Jens E. Kjeldsen, s. 7–37. Retorikförlaget, 2011. <https://www.retorikforlaget.se/scandinavian-studies-in-rhetoric-introduction/>
- Hellspong, Lennart. *Argumentationens retorik. Handbok*. Studentlitteratur, 2013.
- Hellspong, Lennart. "Den demokratiska dialogen. Om förhållandet mellan talarkonst och folkstyre i ljuset av några retoriska begrepp". *Rhetorica Scandinavica*, (1999), 18–42.
- Hellspong, Lennart. *Den retoriska människan. 20 sätt att se på retorik*. Stockholm: Morfem, 2018.
- Hellspong, Lennart. *Förhandlingens retorik. Samtalskonst för arbete, skola och samhälle*. Lund: Studentlitteratur, 2008.
- Hellspong, Lennart. *Konsten att tala*. 3 uppl. Lund: Studentlitteratur, 2011 [1992].
- Hellspong, Lennart. *Metoder för brukstextanalys*. Lund: Studentlitteratur, 2001.
- Hellspong, Lennart och Ledin, Per. *Vägar genom texten. Handbok i brukstextanalys*. Lund: Studentlitteratur, 1997.
- Hietanen, Mika. "'Mull' on niinku viesti jumalalta' – Vakuuttamisen strategiat Nokia Mission herätysretoriikassa", *Teologisk tidskrift*, vol. 116, nr. 92, 2011, s. 109–122; *sammandrag på svenska*: Mika Hietanen. "'Ja' har liksom ett budskap från Gud' – Nokia Missios retorik". *Språkbruk*, vol. 30, nr. 3, 2011, s. 14–18. <https://www.sprakbruk.fi/-/ja-har-liksom-ett-budskap-fran-gud-nokia-missios-retorik>
- Hietanen, Mika. "Retoriken vid Finlands universitet". *Finsk tidskrift*, vol. 131, (2007), 522–536.
- Isokrates. "Mot sofisterna". *Sofisterna*. Övers. D. Iordanoglou. Ruin, 2017.
- Johannesson, Kurt. *Retorik eller konsten att övertyga*. Norstedts, 2013 [1990].
- Johannesson, Kurt. "Trettio år av retorik i Sverige." *Rhetorica Scandinavica*, vol. 1, (1997), 6–9.
- Johannesson, Kurt, Olle Josephson och Erik Åsard, red. *Ordet är en makt: svenska tal från Torgny lagman till Carl Bildt och Mona Sablin. En antologi*. 2 uppl. Norstedts, 1998.
- Kjeldsen, Jens E. "Eager to Be in Touch with the World: The Practice and Study of Rhetoric in Scandinavia". *Southern Communication Journal*, vol. 86, (2021), 107–118. Tillgänglig: <https://doi.org/10.1080/1041794X.2021.1882546>
- Kjeldsen, Jens E. *Rhetorical Audiences Studies and Reception of Rhetoric. Exploring Audiences Empirically*. Palgrave Macmillan, 2018. Tillgänglig: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-61618-6>
- Kock, Christian & Lisa Storm Villadsen. "Introduction. Rhetorical Rhetorical Citizenship as a Conceptual Frame. What We Talk About When We Talk About Rhetorical Citizenship". *Contemporary rhetorical citizenship*. Red. Christian Kock & Lisa Storm Villadsen. Leiden: Leiden University Press, 2014.

- Kuypers, Jim A., red. *Rhetorical Criticism. Perspectives in Action*. 3 uppl. Lanham: Rownam & Littlefield, 2021.
- Lindqvist Grinde, Janne. *Klassisk retorik för vår tid*. Lund: Studentlitteratur, 2008.
- Lindqvist, Janne. *Klassisk retorik för vår tid*. 2 uppl. Lund: Studentlitteratur, 2016.
- ”List of monuments and memorials removed during the George Floyd protests”, *Wikipedia*. Tillgänglig: [https://en.wikipedia.org/wiki/List\\_of\\_monuments\\_and\\_memorials\\_removed\\_during\\_the\\_George\\_Floyd\\_protests](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_monuments_and_memorials_removed_during_the_George_Floyd_protests).
- Platon. *Skrifter. Bok I*. Övers. Jan Stolpe. Malmö: MTM, 2021.
- Pogrebin, Robin. ”Roosevelt Statue to Be Removed From Museum of Natural History”. *The New York Times*, 21/6 2020, uppd. 19/1 2022. <https://www.nytimes.com/2020/06/21/arts/design/roosevelt-statue-to-be-removed-from-museum-of-natural-history.html>
- Quintilian, Marcus Fabius. *The Orator's Education [Institutio Oratoria]*. Vol. I–V. Övers. Donald A. Russell. Cambridge: Harvard Univ. Press, 2001.
- Quintilianus, Marcus Fabius. *Den fulländade talaren*. Övers. Bengt Ellenberger. Lund: Quintina, 2016.
- Retorisk kritik. Teori och metod i retorisk analys*. Red. Otto Fischer, Patrik Mehrens, Jon Vilkund. Åstorp: Retorikförlaget, 2014.
- Storm Villadsen, Lisa. ”Dyre ord, men hvad dækker de? *Rhetorica Scandinavica*, volym 23, (2002), 6–20.
- Watzlawick, Paul et al. ”Some Tentative Axioms of Communication”. *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes*. New York: Norton Professional Books, (1967), 48–71.
- Åslund, Leif (red.) *Tal i tiden: antologi med introduktioner och arbetsuppgifter för gymnasie- och högskolestudier*. Stockholm: Natur & kultur, 1994.